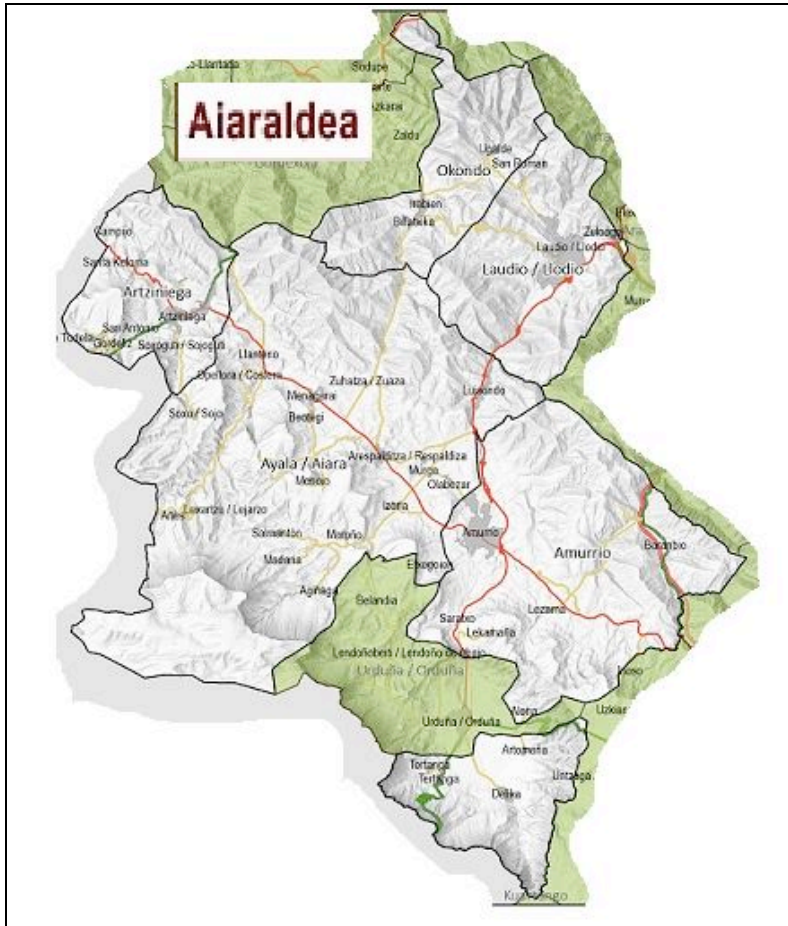

Euskararen galera Aiaraldean (XVIII-XX): informazio-iturri eta datu berriak

Aketza Merino Zulueta

Historia Garaikidean Doktoea

(UPV-EHU)

Kondaira 18, 2018, orrialdeak 1-30, ISSN: 1698-9287

Laburpena

Arabako ipar-mendebaldeko muturrean dagoen Aiaraldean aspaldi desagertu zen bertako euskara. Galera horren kronologia eta zehaztasun gehienak F. Barrenengoak bildu zituen duela 30 urte. Halere, azken urteetan informazio-iturri eta testigantza berriak agertu dira, Aiaraldeko euskararen historian sakontzeko aukera paregabea ematen dizkigutenak. Gai honi buruz dakigun guztia biltzen dugu artikulu honetan, azken mendeetan zehar euskarak izandako presentzia eta galera hobeto ezagutzeko.

Gako-hitzak: euskara, Araba, euskararen galera, gaztelania, Aiaraldea, Euskal Herria, hizkuntzak

Summary

In Aiaraldea, located in the North-western corner of Álava, the native Basque language disappeared a long time ago. Details and dates of this loss were recopilated by F. Barrenengoa 30 years ago. But in the last years some new sources of information and testimonies have appeared, which give us the chance to know more about the history of Basque language in Aiaraldea. In this article, we gather all this information in order to have a more reliable knowledge about the presence and loss of the Basque language in this land.

Key words: Basque, Álava, Basque Loss, Spanish, Aiaraldea, Basque Country, languages

Sarrera

Inon erregistratzen ez dena azkar gal daiteke: dokumentazio idatzian edo erregistro arkeologikoan arrastorik uzten ez duena jendearen oroimenean baino ez da bizi. Baina oroitzapenak ere jabearekin batera hiltzen dira. Beraz, nola iker dezakegu guztiz desagertuta dagoena eta arrastorik uzten ez duena? Nola ikertu iraganeko egoera linguistikoa? Oso urriak dira gai hau ikertzeko eskuragarri dauzkagun informazio-iturriak. Baina, hala ere, bilatuz gero daturen bat topa dezakegu eta horrekin, informazio gehiagoren faltan, hipotesiak egiteko gai izan gintezke, gure jakingura asetzeko.

Arabako ipar-mendebaldean dagoen eskualdea da Aiaraldea edo Goi Nerbioi aldea. Gaur egungo Artziniega, Aiara, Okondo, Laudio eta Amurrioko udalak biltzen ditu, bizkaitarra den Urduñarekin batera. Batzuek Orozko, Arakaldo eta Arrankudiaga ere sartzen dituzte eskualde berean, baina lan honetan ez ditugu kontuan hartuko azken herri horiek; izan ere, herri horietako dinamika linguistikoak ezberdinak izan ziren eta gaur arte mantendu dute bizirik euskara, Orozko batez ere.

Dakigunez, garai batean euskaraz mintzatzen zen Aiaraldean: hori erakusten du eskualdeko toponimiak. Gainera, dirudienez Aiaraldeak euskararen berezko dialekto bat zeukan, gaur egun galdurik dagoena (Ulibarri, 2015: 317-321).

Beraz, noiz galdu zen euskara Aiaraldean? Nolakoa izan zen galtze-prozesua? Lan honetan, euskararen galtze-prozesuaren kronologia aztertuko dugu. Horretarako, batetik, iraganeko egoera linguistikoari buruzko erreferentziak erabiliko ditugu –gehienak, ez guztiak, F. Barrenengoak bildu zituenak aspaldi (Barrenengoa, 1988: 24-35)– eta, bestetik, Bilboko 1920ko udal-eroldan bildutakoak (Aizpuru eta Zarraga, 2011)¹. Aurrerago azalduko ditugu azken informazio-iturri honetako zehaztasunak.

Hasteko, esan beharra dago, eskualde honetan, luzea izan zela euskararen galtze-prozesua: Artziniega inguruan hasi zen XVIII. mendean –lehenago izan ez bazen– eta

---

¹ Eskerrak eman nahi dizkiegu Mikel Aizpururi, Juan Carlos Pérezi eta Demografia Historikoa Sailari haien laguntzagatik, arretagatik eta lan hau egiteko beharrezkoa zen informazioa kontsultatzeko aukera emateagatik.

Koloma, Añes, Soxo edo Erretes Tudela herri erdaldunak izan ziren antzinatik. Iritzi horri eusteko, Salazarrek esandakoaz gain, Barrenengoak adierazi zuen herri horietan euskal toponimoak nahiko eskasak direla (Barrenengoa, 1988: 24)³. Horren arabera, Aiaraldeko mendebaldean, gaztelania izango zen hizkuntza nagusia Erdi Arotik aurrera. Ezin dugu ahaztu Asturiasko erresumaren politika birpopulazalea horraino heldu zela IX. mendean (Peterson, 2017) eta, gainera, logikoa denez, harreman estuak izan dituztela beti Tudela eta Menako lurralde gaztelauekin. Baina euskararen arrastoak ere badira hor, Lexartzu eta Soxoguti herrien izenek adierazten dutenez. Dirudenez, Erdi Aroan euskararen mendebaldeko muga hor egon zen, baina muga hori ez zen inondik ere zehatza izan. Horregatik oraindik aurki ditzakegu euskal toponimoak Artziniega baino mendebalderago: Artieta eta Mendieta herrien izenak, Ygaña ataka, Ulibarri auzoa eta abar. Ziur aski, euskara eta gaztelania luzaroan biziko ziren elkarrekin inguru horietan; nagusi izango zen elebitasuna, baina hizkuntza bateko edo besteko elebakarrak ere egongo ziren.

Hizkuntza-giro horretan, 1682ko azaroan, Artziniegako Ermandadeak *romancerik* ez zekien prokuradore bat aukeratu zuen Arabako Biltzar Nagusietara joateko. Horren ondorioz, Biltzar Nagusiek gaztelaniarik ez zekiten prokuradorerik ez bidaltzeko agindu zieten Arabako Ermandade guztiei (Otsoa de Alda eta Breñas González de Zarate, 2002: 47). Hautatuaren izena Manuel Mezcorta Santa Coloma zen, Mendieta herriko Los Heros auzoan 1661ean⁴ jaioa. Normalean, Ermandadeek aukeratutako prokuradoreak pertsona boteretsuak ziren, norbere komunitatean oso ezagunak eta, ia ziur, eskolara joandakoak; beraz, gaztelania jakingo zuten. Horregatik deritzogu hain deigarria euskaldun elebakarra izateari. Euskaldun elebakarra izendatu bazuten, pentsa daiteke Artziniegan egiten ziren

---

³ Hau egia bada ere, toponimiari buruzko oharpen bat egin behar dugu orain. Lekuko izenak ez dira aldagaitzak; Aiaran bertan, herri batzuek izena aldatu zuten (Derendano > Saratxo, Perea > Beotegi, Opellora > Costera). Auzoak, baserriak eta landak izendatzeko toponimoak are gehiago eta sarriago aldatu dira azken mendeotan. Esaterako, euskara desagertu zenean, izen asko galdu, aldatu edo desitxuratu ziren oso denbora gutxitan. Askotan gertatu da euskal izenak gaztelaniara itzultzea. Beraz, toponimia ikertzen denean, kontu handiaz egin behar da.

⁴ Kasu honen gorabeherak X. Zalbidek aztertu zituen Aiaraldea.eus webgunean 2016ko azaroaren 30ean idatzitako artikulu batean, "Artziniegako Ermandadeko prokuradore euskalduna 1682an".

biltzarretan euskara zela hizkuntza bakarra. Bestela, nola aukeratuko zuten euskaldun bat?

Elebakartasun euskalduna ez da Aiaraldeko bazter honetan espero daitekeena. Artziniega hiribildua da, eta hiriguneak beti izan dira erakargarriak inguruko biztanleentzat. Kasu honetan, Artziniega non dagoen kontuan hartuta, Gaztelatik hurbil, populazio horren zati handia erdalduna izango zen, ziur. Gainera, Gasteizko kasua aztertuta, badakigu hiriguneetan gaztelania izan zitekeela nagusi, nahiz eta ingurua euskalduna izan (Otsoa de Alda eta Breñas González de Zarate, 2002: 23). Baina, hala ere, badirudi Artziniega XVII. mendearen amaieran euskalduna zela edo, gutxienez, euskara ezaguna zela eta nahiko hedatuta zegoela.

Dena den, Artziniega inguruko eskualdean, biztanleen arteko harremanak estuak ziren: era askotako mugak gaintzen zituzten eta etengabeak izaten ziren mugimenduak, alokairuen eta ezkontza-politikaren arabera. Sarritan aldatzen zuten familiek bizitzeko herria, eta ohikoa zen beste herri batera ezkontzea. Hori kontuan hartuta, ez litzateke egokia izango pentsatzea alde euskalduna eta alde erdalduna zeudela. Agian, uste izan duguna baino hedatuago egongo zen elebitasuna, ez hemen bakarrik baizik eta Aiaralde osoan, eta herri guztietan biziko ziren elkarrekin bi hizkuntzak.

II. XVIII. mendeko atzerakada mugatua

1682an, oraindik euskaldun elebakarrak zeuden Artziniegan, baina egoera oso ezberdina izan zen mendeko bat geroago. Gure ustez, Araban gertatu zen bezala, Artziniegan eta Aiarako zati handi batean, XVIII. mendean galdu zen euskara. Tamalez, garai hori aztertzeke ez dugu informazio-iturri askorik, eta bizpahiru datutan oinarriturik, hipotesi batzuk sortu baino ezin dugu egin.

Galera honen lekukoa dugu Pedro La Lastra apaizak 1775eko apirilaren 25ean egindako sermoia Etxaurreneko santutegia berreraiki zenean. Hona hemen La Lastraren hitzak (Barrenengoa, 1988: 25):

se apareció sobre un nogal o nogala, que por eso se llama o intitula Nuestra Señora de Chaurren, voz o palabra Vascongada, que traducida al castellano, que nosotros usamos oy en día, Chaurren quiere decir Nogal o Nogala, que cuando se apareció la santa Imagen, según tengo percibido, se hablaba la lengua Vascongada en todo Ayala. Y, aunque hoy en día no se usa, se mantiene y conserva la voz Chaurren...

Apaizak adierazten du orduan ez zela euskara erabiltzen eta gaztelaniaz mintzatzen zirenez, gaztelaniara egiten du itzulpena. Agian, hitz horietan uler daiteke hizkuntzaren aldaketa ez zela kontu zaharra; hau da, zaharrenek artean bazekitela euskaraz, nahiz eta ez erabili. Ohikoa izango zen egoera hori euskararen desagertze-prozesuan.

Apaizak «según tengo percibido, se hablaba la lengua Vascongada en todo Ayala» dioenean, Aiara guztiz euskalduna izan zeneko egoeraz ari dela uler daiteke. Baina zer esan nahi du La Lastrak? Aiara osoan gauza bera gertatu zela; hau da, eskualde osoan gaztelaniaz mintzatzen zela, ala barruti txikiago batean bakarrik? Kexaako komentuko apaiza izan zen La Lastra, eta, Etxaurreneko sermoian, Menoio eta Kexaa inguruko herriei buruz ari zela uste dugu, berak nahiko ondo ezagutuko zuen barrutiari buruz, hain zuzen. La Lastraren hitzak zuzenak badira, 1775. urterako euskara ez zen nagusi izango Kexaa baino mendebalderago. Baina datu gehiagorik ez dugunez, ezin dugu esan Menagarain, Arespalditzan edo Sopeñako herrietan zer gertatzen zen. F. Barrenengoak uste zuen Izoria ibaiaren mendebaldean euskara desagertzeaz egon zitekeela (Barrenengoa, 1988: 26). Ezin dugu marraztu muga zehatz bat, baina badirudi gaztelaniaren presentzia nabarmenagoa zela Aiara erdialdean.

Dena den, mende horretan euskararen atzerakada mugatua izan zela esan dugu atal honen izenburuan: Aiaraldeko beste leku batzuetan euskara izango zen hizkuntza nagusia, eta batzuetan bakarra izaten jarraituko zuen.

Horrela, 1734an Francisco Arana apaizak «tres sacerdotes Bascongados (...) que sepan la lengua Bascongada que es la Nativa en que mas fácilmente entenderán los Pobres los Misterios de la Fe, que en la Castellana, que los mas de Luiando y su comarca ignoran» eskatu zituen (Iturrate eta Uzquiano, 1979: 273). Luiaondoko biztanleak euskaldunak ziren, eta gutxik zekiten gaztelaniaz mintzatzen. Eta gauza bera gertatuko zen inguruko herrietan. Ez dugu uste Aranak “comarca” hitza guk ulertzen dugun moduan erabili zuenik, baizik eta era murrizagoan, ondoko herriei buruz baino ez, Laudio, Zuhatza, Orozko eta Amurriori buruz, besteak beste.

Aiaraldeko ekialdean, Astobitza inguruan ere nagusi zen euskara. 1746. urtean herri horretako biztanlea zen Joseph Urrutiak alabari buruzko berri faltsua zabaltzea leporatu zion Ugaziko Bentetan bizi zen emakume bati –oso hurbil egon arren, Urkabustaizen

jurisdikzio barruan zeuden–, Pedro Antonio Larrea Urkabustaizeko alkatearen aurrean⁵. Dirudienez, erdalduna zen Larrea hori. Horregatik, Urrutiak itzultzaile bat izendatu zuen, testigu gehienek ez zekitelako gaztelaniaz⁶. Lezaman jaio baina ondoan dagoen Inoson bizi zen Joseph Guineari («inteligente en ambas lenguas») tokatu zitzaion itzultzaile aritzea. Nahiz eta hizkuntza nagusia ez izan, eskolara joandakoek, mandazainek edo errege-bide ondoan bizi zirenek gaztelaniaz zekiten halaberharrez. Benetan, oso kontuan hartzekoa da elebitasuna uste izan dugun baino hedatuago egon zela.

Beste alde batetik, La Lastrak euskara jada erabiltzen ez zela idatzi zuen urte berean Jose Paulo Ulibarri euskaltzale ezaguna jaio zen Kexaatik ez oso urrun dagoen Okondon. Ulibarrik geroago adierazi zuenez, bera jaio zen garaian Okondo guztiz euskalduna zen eta bailarako bi eskoletan euskaraz irakasten zuten apaizek, nahiz eta beste eskola batean gaztelaniaz egiten zen (Barrenengoa, 1988: 27). Beraz, Okondon euskara osasuntsu zegoen XVIII. mendearen amaieran.

Beste leku batzuetan, hain osasuntsu zegoen euskara, ezen hizkuntza bakarra zen jende askorentzat. Hain zuzen ere, lekukotasunek adierazten dutenaren arabera, biztanle gehienak euskaldun elebakarrak ziren Laudion eta Baranbion. Lehenik, oso ezaguna da 1774. urteko Laudioko deskribapen hau:

el Valle de Llodio es compuesto de quadro quadrillas de mucho gentio (...) todos Bascongados cerrados pues aunque muchas personas que viven en la rivera o cerca de el Camino Real entienden algo de el castellano, pero su comun lenguaje y explicazion assi en las combersaciones como en la Doctrina Xtiana y confesiones aun estos mismos que entienden algo de el castellano es spre y por lo comun en la lengua nativa Bascongada; exceptuandose algunas personas particulares de caballeros que aunque Bascongados suelen hablar en castellano (Urkijo, 2010: 9).

Bost urte geroago, gaztelania zabaltzen ari zela esaten zen eta hurbileko beste herri batzuetan, berriz, ordurako euskara baztertuta geratu zela eta gaztelaniak hartu zuela haren lekua. Gure ustez, Aiarako beste herri batzuei buruzkoa da azken erreferentzia eta La Lastrak esandakoarekin lotu behar dugu hori. Edozein modutan, Laudiok

---

⁵ Real Chancilleria de Valladolid, Registro de Ejecutorias, Caja 3209, 49

⁶ «ygnoran el castellano siendo como son vizcaínos (...) en lenguaje».

elebakartasun euskaldunari eutsi zion luzaroan; 1828an eliztar askok ez zekiten gaztelaniaz (Urkijo, 1994: 10).

1795ean apaiz euskaldun baten bila ari ziren Baranbion, eta, horretarako, herriko kontzejuak ahalorde bat egin zuen Miguel Madariagaren alde «[para] que hallase sacerdote secular o religioso que tuviese licencia de confesar y fuese bascongado»⁷, artean ez zelako apaiza Pedro Jose Aldama benefiziaduna. Azkenean, Gregorio Arana fraidea, Durangoko agustindarren komentuko erlijioso, hautatu zuten haren lekua betetzeko. Beraz, euskara jakitea derrigorrezkoa zen Baranbioko apaiza izateko. Horregatik pentsa dezakegu Aldama benefiziaduna ere, 1772an Amurrioko Aldama auzoan jaioa, euskalduna izango zela.

Baina, dirudienez, soluzio hura ez zen behin betikoa izan. Zenbait urte geroago, 1804an Baranbioko parrokiako eliztarrak beste apaiz baten bila hasi ziren:

a causa de hallarse vacante uno de los tres beneficios de dha Yglesia se vieron precisados a buscar servidor que la sirviere en el señorío de Vizcaya y estas inmediaciones que supiese la lengua e idioma vascongado por la grave falta que había y no obstante de las eficaces diligencias que practicaron, no hallaron sacerdote vascongado que hiciese dho servicio por cuio motibo se balieron de los Beneficiados de la Yglesia del Lugar de Lezama⁸.

Geroago esan zuten Manuel Isasi presbitero orozkoarra prest zegoela elizako benefiziaduna izateko, euskalduna zelako⁹. Dokumentu horretan, behin eta berriro azpimarratzen da ezinbesteko baldintza zela euskara jakitea benefizioaren zerbitzuan aritzeko; hortik ondorioztatzen da apaiz erdaldun bat ez zela bere lana behar bezala egiteko gai, Baranbioko eliztarrek ez zekitelako gaztelaniarik.

Baina, zein zen orduan egoera linguistikoa Baranbio ondoko herrietan? Aurreneko testuan esaten da apaiz baten bila ibili zirela Bizkaian eta inguruetan, baina bat ere aurkitu ez zuten, Lezamako benefiziadunak izan zirela Baranbioko elizan zerbitzatu

---

⁷ Archivo Histórico Provincial de Álava, Prot 12006, Geronimo Xavier de Arana y Olamendi, 1795.

⁸ AHPA, Prot 12015, Geronimo Xavier de Arana y Olamendi, 1804.

⁹ «en atención a estar ynstruido en la ideoma y lengua vascongada».

zutenak. Horiek ere euskaldunak izango ziren, baina hori ez da nahikoa baieztatzeko herri horretan ere euskalduna izatea beharrezkoa zela zerbitzatzeko¹⁰. Dena den, apaiz horiek jaio zirenean, XVIII. mendearen erdialdean, Lezaman, euskara izango zen hizkuntza nagusia.

Lezaman, 1798an, 58 urteko emakume ezkongai batek testamentua egin zuenean, Geronimo Xabier Arana notarioak honako ohar hau idatzi zuen:

mediante se hallaba gravemente yndispuesta y para quanto lo pudiese executar en quanto la hera posible a causa de la torpeza de su lengua y hideoma bascongado, sin embargo de entenderla lo que se esplicaba y ablaba me vali de Maria de Larragorri (...) y Maria Cruz de Gurbista (...) para que respecto su comunicaci3n frecuente que con ella han tenido la hicieran las preguntas concernientes a su ultima voluntad a mi presencia y me lo expresasen; y habiendo dado principio dichos ynterpretes...¹¹.

Argi eta garbi esaten da emakumeak gaizki hitz egiten zuela euskaraz, eta horregatik itzultzaileen bidez komunikatu zirela testamentugileak eta notarioak. Euskara ondo ez bazekien, zergatik ez zuen gaztelaniaz hitz egin? Aranak, notario guztiak bezala, gaztelania ondo baino hobeto zekien. Hura zen idazteko erabiltzen zen hizkuntza. Emakumearen euskara traketsa zen, baina ez berak ondo ez zekielako, baizik eta hitz egiteko arazoak izango zituelako, gaixotasun edo patologiarenekin batengatik. Horregatik egin zuten interpretari-lana bi emakumeek, berarekin mintzatzen ohituta zeudelako eta ulertzen ziotelako. Testamentuan agertzen diren guztiak Lezaman jaiotakoak ziren, eta, ikusten denez, euskaraz egiten zuten. Pentsatzekoa da euskara oraindik osasuntsu zegoela eta, ziur aski, gehienek zekiten hizkuntza bakarra zela.

III. Euskararen eta gaztelaniaren arteko elkarbizitza XIX. mendearen hasieran

---

¹⁰ Urte haietan, protokoloan bertan esaten zen moduan, Manuel Bautista La Fuente, Francisco Olamendi eta bere iloba Juan Angel Lezameta, Pedro Viguri, Ignacio eta Domingo Lorenzo Perea anaiak ziren Lezamako benefiziadunak; guztiak lezamarrak, La Fuente izan ezik, Aloriakoa zena.

¹¹ AHPA, Prot 12009, Geronimo Xabier de Arana y Olamendi, 1798.

Aurreko atalean aipatutako herrietan, euskara zen hizkuntza nagusia; Aiaraldeko mendebaldean, ordea, gaztelania. Baina, dirudenez, eskualde osoan bi hizkuntzak elkarren ondoan bizi izan ziren luzaroan: nahiz eta gaztelania indartu, euskara ez zen guztiz desagertzen. Ziur aski, herri bakoitzean euskaldunak, erdaldunak eta elebidunak egongo ziren.

1803. urte inguruan Lorenzo Prestamerok idatzitako *Pueblos de Álava por vicarías* dokumentuan, Zuia, Urduña, Aiara, Orozko eta Tudelako Bikarriotzetako herriak euskaldunak zirela esaten zen, eta horietan alferrik izango zirela euskararik ez zekiten apaizak. Artziniega eta inguruko herrietan –Santa Koloma, Mendieta, Erretes Tudela, etab.– ere. Ez dugu uste herri horietan euskara ohiko hizkuntza izango zenik, zenbait euskaldun egotea posible bada ere. Ziur aski Prestamerok euskararen garrantzia puztuko zuen bere argudioak indartzeko; hau da, erregeak ezin zituela apaiz kanpotarrak izendatu herriarekin loturak zituztenen ordez (Ibisate, 2001).

Prestamerok garai horretan idatzitako beste dokumentu bat argitaratu zuen H. Knorrek 2008an, Wilhem Von Humboldt jakitunari zuzendutako gutuna, hain zuzen (Knorr, 2008). Pentsatzekoa da oraingo honetan informazioa ez zegoela baldintzaturik, ez baitzegoen horretarako motiborik. Dokumentu horretan, herriak koadrilatan sailkatzen dira, ez bikarriotzatan. Aiarako koadriletan «se habla bascuence y se hace mayor uso del romance». Nola ulertu behar dugu esaldi hori? Gaztelaniaz euskaraz baino gehiago mintzatzen zela? Edo gaztelaniaz lehen baino gehiago egiten zela? Besteak beste, Arrastaria, Urkabustaiz, Artziniega eta Zuiaren kasuetan «bascuence y castellano» esaten da bakarrik.

Garaiko beste autore batzuk ere bat datoz Prestamerorekin. Artziniega, Urduña, Zuia eta Aiara euskaldunak zirelakoan zegoen Eugene Coquebert de Montbret frantsesa (Zuazo, 1999: 256). Eta Manuel Llano arabarrak esan zuen Aiaran eta Artziniegan euskara eta gaztelania egiten zirela herri guztietan (Otsoa de Alda eta Breñas González de Zarate, 2002: 110).

Beraz, posible da Prestamerok lehenengo dokumentuan euskararen garrantzia puztu izana, baina bigarrenean argi geratzen da euskara eskualde osoan hitz egingo zela, Artziniegan ere bai. Baina, aldi berean, ezin da ezkutatu gaztelania eta euskara aldi berean bizi zirela. Aiaraldeko mendebaldean, euskara desagertzen ari zen, belaunaldien

arteko transmisioa etenda zegoelako. Baina kontuan hartu behar da hori ez zela bat-batean eta erabat gertatu, prozesua hasi zenetik azken euskaldunak desagertu ziren arte gutxienez hamarkada batzuk igaroko baitziren.

Agian, egoera horren eredu izan daiteke garai hartan Urduñan gertatzen ari zena. 1810. urtean, Independentzia Gerra garaian, Pierre Thouvenot Bizkaiko gobernadoreak Elizaren ondarea aztertzeko agindu zuen, ondasunen berri zehatza izate aldera. Horretarako, udaberri hartan, Urduñako udalak hiriko apaizeriari buruzko txosten batzuk egin zituen eta horregatik hirian bizi ziren bederatzi apaiz erregeladunen zerrenda egin zuen¹². Batzuk Urduñan sortutakoak ziren eta hantxe zeuden, nahiz eta beste leku batzuetako fraide-etxeetan eduki plaza. Besteak Urduñako San Frantzisko fraide-etxean zeuden eta bizkaitarrak ziren, bat izan ezik, arabarra.

Horietariko bat Juan Zorroza zen, Morgan jaioa 28 urte lehenago. Dokumentuan esaten denez, horrek Korrejidoreak eta Diputatu Nagusiak emandako baimena zeukan euskaraz konfesatzeko, hirian euskara zekien apaiz bakarra zelako¹³. Lehenengo eta behin, datu horrek argi erakusten du 1810. urtean, Urduñan, eskaini egin behar zela euskaraz aitortzeko aukera. Bestela, zertarako izango zuen Zorrozak horretarako lizentzia? Hau da, garai hartan euskaldunak zeuden Urduñan, euskaldun elebakarrak, gainera, elebidunak izan balira ez zatekeen apaiz euskaldunen beharrik egongo eta.

Gure ustez, fraide-etxean zeuden beste erlijioso batzuk ere, Durangotik eta Garaitik joandakoak, ziur aski euskaldunak izango ziren. Horrela, beste inork ez zekiela euskaraz esaten zenean, Urduñan ziharduten apaizak aipatzen ari direla uste dugu. Nortzuk ziren horiek? Hirian hamalau benefiziodun zeudela esaten da, baina hiru baino ez ziren ari apaiz edo parroko lanetan: Manuel Herran Baquedano, Marcos Mendibil Bardeci eta Rufino Gabiña Ayo, Urduñan bertan jaioak. Beste lau benefiziodun hiritik kanpo zeuden eta kapilau batzuen bidez betetzen zituzten betebeharrak.

Beraz, zortzi ziren apaiz ari zirenak. Bakarra ere ez zen euskalduna izango, testuaren arabera. Zergatik? Ziur aski, horien haurtzaroan ez zelako euskara hizkuntza nagusia

---

¹² Bizkaiko Foru Artxibategia: Bizkaiko Administrazioa, AJ01405/052

¹³ «confesar en Bascuenze por no haber otro que sepa dho Ydeoma»

Urduñan. Beste adibide bat ere badaukagu: 1785ean eta 1787an bertan jaiotako Juan Pablo eta Canuto Olamendi anaiek, dirudienez, ez zekiten euskararik 1817. urtean, Luiaondoko apaizak zirenean. Aita Lendoñobeitikoa eta ama Luiaondokoa izan arren, bi anaiek ez zekiten euskaraz, ordurako ez zelako ohiko hizkuntza hirian; edo, erdi- eta goi-mailako klaseko familietan, behintzat, ez zelako erabiltzen.

Orduan, nortzuk ziren Urduñan konfesore euskaldun bat behar zutenak? J. Sánchez Terradillosek bildutako dokumentu batean topatu dugu erantzuna: «había artesanos y jornaleros que se expresaban mal en castellano o lo ignoraban absolutamente» (Ros, 2011: 390). Baina, gure ustez, Urduñako euskaldun gehienak, gaztelaniarik ez zekitenak, beste toki batzuetatik –Bizkaitik, Gipuzkoatik, Arabatik eta Aiaraldetik– heldutakoak izango ziren. Azken finean, beti egongo zen hirian eskualde euskaldunetatik joandako jendea.

Aipatutako Olamendi anaiek Luiaondon jardun zuten eta 1817. urte inguruan Aiarako Bikarioari gutun bat idatzi zioten. 1806an, epai baten bidez, herrian bertan predikatzekeo hizkuntza egokiena gaztelania zela agindu zen. Hala ere, urte batzuk geroago kanpotik etorritako erlijiosoek Luiaondon predikatzen jarraitzen zuten, eta herriko apaizek, Olamendi anaiek, ez zuten egoera hori onartu nahi euskaraz hitz egiten zuten bakarrak kanpokoak zirelakoan¹⁴. Haien arabera, gutxi batzuek esaten zuten ez zutela gaztelaniarik ulertzen eta gehiago ziren euskararik ez zekitenak; egoera horretan, apaizek gaztelaniaz predikatzen zuten oztopo eta kexarik gabe (Iturrate eta Uzquiano, 1979).

Baliteke anaiek esandakoa erabateko egia ez izatea. Ikusi dugunez, ezin izan zuten herrian euskaldun elebakarrak zeudela ezkutatu. Ziur aski, euskarak atzera egin ahala, gero eta gehiago hedatuko zen gaztelania. Baina, hainbesteko zen? Agian, apaizek benetako egoera linguistikoa barik, beren desirak deskribatuko zituzten; hau da, elizan gaztelania bakarrik erabili nahia. Dena den, euskaldun eta erdaldun elebakarrak bizi ziren herrian aldi berean, eta horri garrantzitsua deritzogu. Berrito esango dugu galtze-prozesua hasi baino lehen ere, egoera hori uste genuena baino ohikoagoa izan behar zela.

Zergatik jartzen ditugu zalantzan apaizen hitzak? Luiaondon euskara osasuntsuago zegoela esaten dituzten datuak ditugulako. Adibidez, 1820 inguruan, Antonio Añibarro

¹⁴ «unas pocas personas forasteras que tomaron estado en esta parroquia»

fraideak Bizkaitik at zeuden herri euskaldun gutxi batzuk aipatu zituen, Luiaondo barne. Antzeko zerbait gertatu zen Okondon, Independentzia Gerra garaian. Apaiz bat kendu zuten kargutik euskararik ez zekielako, eta kargu gabetuak argudiatzen zuen herrian lau apaizetatik hiru erdaldunak zirela eta euskara ez zela beharrezkoa (Ros, 2011: 390).

Luiaondon eta Okondon gaztelaniaren presentzia hain nabarmena bazen, Arespalditzatik hego-mendebaldera are gehiago izango zen; beharbada, zaharrenek baino ez zuten euskara jakingo. Kontuan hartu behar dugu aipatutako bi herriak XIX. mendeko bigarren zatian oraindik erdi euskaldun moduan sailkatzen zituztela, Aiarako beste herriak ez bezala.

IV. Bilboko 1920ko errolda: ba al dakizu euskaraz, bai ala ez?

Bilboko 1920. urteko erroldan ezohiko galdera bat sartu zuten: «¿sabe o no euzkera?». Beraz, biztanle guztiek erantzun behar izan zioten galderari, han bizi ziren aiaraldetarrek ere bai. M. Aizpuruk eta K. Zarragak izan zuten informazio-iturri hori langai; oraingoan, guk Aiaraldeari buruzko datuak biltzeko eta berriro aztertzeko erabiliko dugu. Kopuruak baino gehiago, baiezko bakoitzaren atzean zegoen pertsonaren ezaugarriak dira gehien interesatzen zaizkigunak guri: izena, adina eta benetako jatorria, gerta baitaiteke Aiaraldean jaiotakoa izatea baina bizkaitar edo gipuzkoar jatorrikoa. Beraz, pertsona bakoitzaren identitatea ezagutu behar dugu, aitortzen zuen euskalduntasuna berezkoa, kanpotik etorritakoa ala ikasitakoa zen jakiteko. Honako hau zioten Aizpuruk eta Zarragak: «Ezin jakin, izenak banan-banan aztertu gabe, euskaldun horiek urte batzuk lehenago inguru horietara joandako familien oinordekoak ote ziren edota aspaldian bertan errotutakoak. Ezta euskara Bilbon ikasi ote zuten edo beraien jatorriko herrietan» (Aizpuru eta Zarraga, 2011: 123).

Aiaraldeko euskaldun bakoitzaren identitatea zehazteko, sakramentu-erregistroak erabili ditugu –Gasteizko Elizbarrutiko Artxibo Historikoaren webgunean kontsulta daitezke–. Horretaz baliatuz, erroldan agertzen ziren datu batzuk –datak, batez ere– zuzendu behar izan ditugu, eta aztertutako datuei esker zehaztu ahal izan dugu zein izan zen euskararen egoera Aiaraldean, XIX. mendeko bigarren zatian.

Errolda osoa aztertu ostean, Aiaraldeko udaletan jaiotako 286 euskaldun aurkitu ditugu, 187 emakume eta 99 gizon, 233 etxebizitzatan, eta haien batezbesteko adina 45 urte da. Beheko laukian ikusten denez, Laudiotik eta Lezamatik –Baranbio barne–

joandakoak ziren eskualdeko euskaldun gehienak. Espero zitekeena baino ez da. Alderantziz, Urduña eta Artziniegako datuak deigarriak dirudite, herri hauetan euskara aspaldi galduko zen eta ez genuen espero euskaldunik aurkitzea. Era berean, nabarmentzekoa da Okondoko edo Aiara euskaldunak oso urriak direla. Geroago aztertuko ditugu datu hauek herriz herri.

1. laukia: Aiaraldean jaiotako euskaldunak Bilbon 1920an

UDALA	PERTSON	
	AK	%
Laudio	137	47,9
Lezama	66	23,08
Urduña	27	9,44
Aiara	21	7,34
Amurrio	17	5,94
Artziniega	10	3,5
Okondo	7	2,45
Arrastaria	1	0,35
GUZTIRA	286	100

ITURRIA: Bilboko 1920ko udal-errolda

Aiaraldek Bilbora joandako euskaldunen ezaugarriei dagokienez, gehienak alfabetatuak ziren: % 85,31k irakurtzen zekiten eta % 82,87k irakurtzen eta idazten. Analfabeto gehienak emakumeak ziren eta, batez ere, adin heldukoak.

Ogibideari dagokionez, emakume euskaldunen % 42,39 etxekoandre gisa sailkatu zituzten, baina % 22,83 neskameak ziren; Aiaraldeko adin guztietako emakumeak jardun ziren horretan. Oro har, Bilboko euskaldunen % 22,51 neskameak ziren. Bestalde, gizonen % 44,9 jornalariak ziren, eta gainontzekoak mota askotako lanetan ziharduten (artisau, merkatari eta dendari, ogibide liberaletan eta abarretan). Azkenik, % 15,25 lanik gabe edo sailkatu gabe agertzen dira.

Hori guztia esanda, herriz herriko azterketa egingo dugu jarraian. Horretarako, erroldako euskaldunak ez ezik, erdaldunak ere bilatu ditugu, baina bakarrik XIX. mendeko bigarren zatian euskara mantentzen zuten herrietakoak. Beste informazio batzuekin batera aztertuko ditugu datuok. Ladislao de Velascoren, Luis Luciano Bonaparte Printzearen eta Duvoisin Kapitainaren lanetan eta F. Barrenengoaren aipatutako lanean agertzen dira erreferentzia gehienak.

IV. 1. Laudio

Laudio izan zen Aiaraldeko azken herri euskalduna, Baranbiorekin batera. 1870ean, Ramón Ortiz de Zarate arabarrak adierazi zuen Laudio euskalduna zela¹⁵. Velascok emandako datuen arabera, Laudioko biztanleriaren % 76,33 euskalduna zen 1867. urteko erroldaren arabera. Duvoisin Kapitainak 1879an esan zuenez, Laudio –Zabala, Bitorika, Areta, Isusi eta Dubiriz auzoak aipatu zituen kapitain frantsesak– euskalduna zen oraindik (Barrenengoa, 1988: 27). Laudion dotrina bat euskaratu zen 1891n, herriko apaizek ordainduta. Hamarkada horretan jaio ziren bailarako azken euskaldunak, Muguruzaren ustez (Muguruza, 2005: 33).

Baina euskara ez zen bat-batean desagertu. Adibidez, 1927an, baserri batean bizi ziren Manterolatarrek aitarekin edo haien artean bakarrik egiten zuten euskaraz¹⁶. Lekuonak esandakoaren arabera, 1934an, Laudion, auzo bateko baserri batzuetan euskaraz hitz egiten zen ¹⁷ (Lekuona, 1934: 328); baina Areta auzoa ia guztiz erdaldundurik zegoen ordurako (Lekuona, 1935: 338). Apraizen arabera, Bizkaia ondoko baserrietan eta Aretan mantentzen zen euskara mendearen erdialdean (Apraiz, 1976: 51). Gure ustez, garai horretan, Bizkaitik etorritakoek eta herriko zaharrenek baino ez zekiten euskaraz, baina, dena dela, inork ez zuen kalean hitz egiten¹⁸.

---

¹⁵ *El País Vasco-Navarro: jaungoicoa eta foruac*. Epoca 2ª. Año I, 6, 20-11-1870

¹⁶ *El Heraldo Alavés*, XXVII, 11.504, 12-12-1927

¹⁷ “Laudio’n beriz, bario edo balara bat osatzen duten baseri batzuek”.

¹⁸ Horrela aitortu zuen Orozko ondoan jaiotako Mertxe Eskuzak Aiaraldeko Komunikazio Leihoko webgunean argitaratutako elkarrizketa batean 2017ko irailaren 27an.

Bilboko erroldatik hartutako datuek baieztatzen dute Laudion euskarak XIX. mendeko azken bi hamarkadetan atzera egin zuela, XX. mendeko hasieran jaiotako euskaldunak urriak ziren eta. 1890etik aurrera jaiotakoen artean, erdaldunak euskaldunak baino ugariagoak dira. 1880 baino lehen jaio zirenen artean, aldiz, euskaldunak nagusi dira, nabarmen. Beraz, erroldako datuak bat datoz eman ditugun erreferentziekin; hau da, 1880. urtera arte indartsu egon zen euskara Laudion, atzera egiten hasi arte. 1900. urtearen ostean jaiotako euskaldunak urriak izan ziren eta, gainera, izenak eta abizenak aztertuta, ia guztiak familia berekoak zirela ikusi dugu.

Euskararen galera-prozesuan sakontze aldera, lagungarria izan da erroldan agertzen den euskaldun bakoitzaren identitatea aztertzea. Horren arabera, familia batzuetan, nebarreba zaharrenak bakarrik zirela euskaldunak ikusi dugu; era berean, familia batzuek besteek baino geroago galdu zuten euskara, logikoa denez. Baina ohikoa izan zen familia berean kide batzuek euskaraz jakitea eta beste batzuek ez.

2. laukia: Laudioko etorkin euskaldunak eta erdaldunak Bilbon

ADINA	BAI	EZ	*	GUZTIR A
0-10	0	3	0	3
11-20	11	19	0	30
21-30	24	29	3	56
31-40	26	24	0	50
41-50	24	10	2	36
51-60	31	8	1	40
61-70	12	6	1	19
70<	9	2	0	11

ITURRIA: Bilboko 1920ko udal-errolda

IV. 2. Baranbio

1970eko hamarkadan, Barrenengoak azken baranbioar euskaldunak ezagutu eta elkarrizketatu zituen, XIX. mendeko azken urteetan jaiotakoak. Horietariko batek esan

zuenez, ezkondu arte (1920an), euskaraz mintzatzen ziren guztiak eta euskaraz egiten zen otoitz Garrastatxuko santutegian (Barrenengoa, 1988: 29). Bonaparte Printzearen esanetan, 1857an euskaraz predikatzen ari ziren misiolariak herrian eta 1860an euskara bizi-bizirik zegoen (Barrenengoa, 1988: 27); A. Kanpionek adierazi zuen 1884an nagusi zela herrian (Otsoa de Alda eta González de Zarate, 2002: 152). Beraz, ez dago zalantzarik honen inguruan.

Lekuonak Baranbioko euskarari buruzko oso testigantza interesgarriak utzi zizkigun. 1934an «amar bat basefi besterik ez dira euskaldun» (Lekuona, 1934: 328); baina esanguratsua da hurrengo urtean esandakoa; hau da, etorkinen etxeetan baino ez zela euskaraz egiten, Orozkotik, Dimatik eta Igorretik joandakoenetan. Bertokoek, «erabiltzen ez duten arren, ogeita amabost urtetik gorakoetan (95 %) eunetan larogeita amabostek ba'dakite, ederki egiteko eran jakin ere. Ogeita bostetatik ogeita amabost artekoetan (50 %) eunetan befogeita amafe; trakets xamar egiten dutela ezik: ez bait-dute oiturarik. Emendik bera amabost urte arte (15 %) eunetan amabostek aditu bai baño itz egin ez. Gañerakoak ez itz egin, ez aditu. Berdin kalean eta basefian» (Lekuona, 1935: 339). Beraz, Lekuonaren arabera, 1900. urtea baino lehen jaiotako ia guztiek zekiten euskaraz; 1900 eta 1910. artean jaiotako erdiak ulertzeko eta pixka bat hitz egiteko gai ziren. Ikusiko dugunez, datu horiek bat datoz guk erroldatik hartu ditugunekin. Bukatzeko, Apraizen ustez, 1950ean Baranbion gutxienak ziren euskaldunak (Apraiz, 1976: 51) eta P. Yrizarrek esan zuen 1970 inguruan 12 euskaldun zeudela (Otsoa de Alda eta Gonzalez de Zarate, 2002: 156).

Bilboko erroldako datuek ziurtatzen dute 1890era arte izan zela euskara nagusi, eta harrezkero etorri zela hizkuntzaren beherakada. Dirudienez, nahiko bat-batekoa izan zen aldaketa Baranbion, auzo eta baserri batzuetan luzaroago iraun bazuen ere.

3. laukia: Baranbioko etorkin euskaldunak eta erdaldunak Bilbon

ADINA	BAI	EZ	*	GUZTIR A
0-10	0	2	0	2
11-20	2	4	0	6
21-30	4	7	1	12

31-40	15	4	0	19
41-50	7	5	0	12
51-60	15	2	0	17
61-70	7	3	0	10
70<	4	1	0	5

ITURRIA: Bilboko 1920ko udal-errola

Hala ere, adin guztietako erdaldun elebakarrak agertzen dira erroldan, baina kasu batzuk susmagarri samarrak iruditzen zaizkigu. Adibidez, ez dugu uste 1855ean jaiotako etorkin gipuzkoar baten semeak euskararik ez jakitea oso arrunta izango zenik Baranbion. Gure ustez, posible da Bilbon urte asko eman eta gero hizkuntza ahaztu izana edo trakets aritzea eta, horregatik, ez zekiela esatea; bestalde, agian, euskarari buruzko aurreiritziekin lotuta egon zitekeen euskalduntasuna ukatzea. Alderantzizko jarrera izatea ere gerta zitekeen; hau da, euskararik jakin ez eta baietz esatea.

IV. 3. Astobitza

XIX. mendeko autoreek eztabaida batzuk izan zituzten herri honen euskalduntasunaren inguruan, baina nahiko ezaguna den testigantza bati buruz ere idatzi dute beste batzuek azken hamarkadetan (Iturrate, 1987; Barrenengoa, 1988; Ibisate, 2009). Astobitzako elizako liburuetan 1836ko abuztuaren 18ko heriotza-agiri bat dago, zeinean Altubeko baserri batean hilzorian zegoen gizon batek euskaraz esan zituen azken hitzak eta, apaizak ulertzen ez zionez, itzultzaile jardun zen herriko gizon bat.

Hilzorian zegoena gipuzkoarra zen. Itzultzaile elebiduna, Juan José Lezameta, herrian bertan jaiotakoa, guztiz “autoktonoa”, eta ospetsua herritarren artean. Horregatik suposatzen dugu eskolara joana izango zela, eta testuinguru horretan ez da arraroa gaztelania jakitea. Lehen hizkuntza izango zuen euskara.

Zuiako Markinan jaioa zen apaiza. Jatorri horren eragina era ezberdinean azaldu dute ikerlariak. Arbosak dio apaizak euskararik jakin gabe bete zezakeela bere lana; Iturrateren ustez, nahiz eta euskara ezaguna izan, gaztelania zen hizkuntza nagusia, eta apaiza gaztelaniaz erlazionatzen zen eliztarrekin; Barrenengoaren ustez, berriz, garrantzitsuena da artean euskaraz hitz egiten zela. Besteen iritziak bilduta, Ibisatek uste

du eliztarrek apaizaren gaztelania ulertzen zutela, baina ez zela hizkuntza nagusia izango, elebidunak izango zirela gehienak (Ibisate, 2009: 47).

Kontuan hartu behar da Altube, Ugazi, Urkillo eta Ziorragako baserri asko Astobitzako parrokiako eliztarrak zirela, nahiz eta Zuia eta Urkabustaizeko udaletan egon. Baserri horietan, gipuzkoarrak eta ondorengoak bizi ziren. Beraz, gizon honen kasua ezin zen bakarra izan; euskaldun elebakar asko hilko ziren Astobitzan, baina elizako agirietan ez da antzeko gertaerarik agertzen. Kasualitate hutsa?

1862an Miguel Oarabeitiak, Orozkoko Donibaneko apaiza artean, gutun bat idatzi zion Jose Antonio Uriarteri honako hau esanez:

Cree Epalza que en el pequeñísimo pueblo de Astobiza no se habla el bascuence, porque aun a principios de este siglo tenían un Párroco que no entendía de este idioma. Como ese pueblo está al pie del monte Altube, donde los veranos acude una multitud de carboneros, ya vizcainos, ya guipuzcoanos, algunos de estos de tarde en tarde casan allí, y acaso alguno que otro individuo de esa familia podrá usar el bascuence, pero fuera de aquí nadie (Barrenengoa, 1988: 29)

Ikusten denez, Santiago Izaga apaizaren egonaldia ez zen berehala ahaztu, badirudi Astobitzan apaiz erdaldun bat egotea deigarria izan zela garai hartan. Gure ustez, Uriartek esandakoa baino zehatzagoa da Jose Larreak urte berean idatzi zuena: Astobitzak 15 etxe zituen gutxi gorabehera eta horietan gaztelaniaz hitz egiten zuten, euskaraz baino gehiago, baina parrokia moduan (Altube, Ziorraga eta lehen esandako baserriak barne) euskaldunak gehiago izango ziren, gipuzkoarren eraginagatik. Geroago, Bonaparte Printzeak Astobitzan euskara hiltzorian zegoela esan zuen eta Duvoisin kapitainak, 1879an, erdi euskalduna zeritzon (Barrenengoa, 1988: 29-30). Kanpionen ustez, 1884an oraindik euskaraz hitz egiten zen, baina baikor samarra izan zen balioztatzean (Otsoa de Alda eta González de Zarate, 2002: 152).

Bilboko erroldatik hartutako datuak bat datoz, gehienbat, Oarabeitiak eta Larreak esandakoarekin. Iturri horretan 14 pertsona agertzen dira Astobitzan jaiotako moduan, baina, elizako agiriak aztertu ostean, horietariko 6 Altubekoak zirela esan dezakegu. Astobitzako euskaldun gazteena 1880. urtean jaio zen Ziorragako auzoan, Baranbiotik hurbil, baina 60ko hamarkadan jaiotako batzuek ez zekiten euskararik eta gauza bera

gertatzen da Altuben, Inoson edo Ugazin sortutakoekin. Beraz, Astobitzan eta inguruan, 1850. urterako euskara atzera egiten ari zen nabarmen.

IV. 4. Lezama

Bonaparte Printzearen ustez, Lezaman hilzorian zegoen euskara; Duvoisinek, aldiz, erdi euskalduna zela zioen, Larrinbe eta Astobitza bezala. Velascoren datuen arabera, Lezaman eta Baranbion 800 euskaldun zeuden, biztanleriaren % 31,2 (Barrenengoa, 1988: 27). Nahiko zifra sinesgarria iruditzen zaigu, kontuan hartuz gero, Baranbiok 500 biztanle zeuzkala eta Astobitzan, Lezaman eta, agian, Larrinben ere oraindik euskaldunak egongo zirela.

Lezamako euskararen oso lekukotasun interesgarria daukagu *Gure Izarra* aldizkariko zenbaki bakarrean, 1888ko urrian argitaratua. Ez du askorik balio euskaraz hitz egiten zen edo ez jakiteko, baina kontua da euskaraz idatzita dagoela, eta orain arte ez dugula Aiarako euskararen idatzitako testu askorik ezagutu. Beraz, oso baliagarria da eskualdeko euskara ikertzeko, nahiz eta gaztelaniaren eragina oso handia den autorearen euskararen (Díaz Noci, 1990).

Azkenik, Lekuonak Lezaman baserri euskaldun “bat edo beste” zeudela idatzi zuen 1934an (Lekuona, 1934: 328). Baina, jakin dugunez, kanpotik etorritakoak izango ziren¹⁹. Erroldako datuek erakusten dute urte horretan galdurik zegoela bertako euskara.

4. laukia: Lezamako etorkin euskaldunak eta erdaldunak Bilbon

ADINA	BAI	EZ	*	GUZTIR
				A
0-10	0	0	0	0
11-20	0	4	1	5
21-30	0	10	0	10
31-40	0	2	1	3

¹⁹ Autore honen arbasoak Lezaman bizi ziren urte horretan eta euskaraz zekiten, orozkoarrak zirelako eta, beste kasu batean, Aramaion zerbitzatzen egon zelako.

41-50	0	7	2	9
51-60	2	3	2	7
61-70	0	3	0	3
70<	2	3	0	5

ITURRIA: Bilboko 1920ko udal-errolda

1920ko erroldan, Lezaman jaiotako 4 euskaldun aurkitu ditugu. Baina haien identitatea zehaztuz gero, ez dugu uste 60ko hamarkadan jaiotako bi euskaldunen euskalduntasuna bertokoa izango zenik. Bata, trenbideetako langile baten alaba zen; honen bi neba ere topatu ditugu erroldan, Urduñan jaiotakoak, eta bakarra zen euskalduna. Lezamako beste “euskalduna” 1920an bizi zen etxean denak agertzen ziren euskaldun, morroi karrantzarrak barne, eta horrek susmagarri samarra dirudi.

Beraz, Lezama herriko bi euskaldunak 1840ko hamarkadan jaiotakoak ziren baina orduan euskara jada ez zen hizkuntza nagusia izango, erdaldun gehiago zeuden eta. Beste datu hau ere esanguratsua da: euskaldun baten neba gazteak, 2 urte geroago jaiotakoak, ez zekien euskararik.

Bonapartek edo Duvoisinek emandako datuak zuzenak izango ziren; hau da, Lezama erdi euskalduna zen orduan, helduek bazekitelako euskaraz, baina galera-prozesua lehenago hasita zegoen, gutxienez Karlistada ostean, edo, agian, lehenago.

Eta Larrinben? Bilboko erroldan herri honetatik joandako guztiak erdaldunak ziren, baina denak XIX. mendeko bigarren zatian jaiotakoak ziren. Pentsatzekoa da Larrinben Lezamako garai bertsuan hasiko zela euskara galtzen.

IV. 5. Luiaondo

Aipatutako autoreek esan zuten Luiaondo ere erdi euskalduna zela, Lezama eta Astobitza bezala. Velascoren arabera, 500 euskaldun egongo ziren Aiara udalean, biztanleen % 13,06. Beste autoreek esaten zutenenez, Luiaondon bakarrik geratuko ziren euskaldun batzuk, baina, dirudienez, Zuhatzan ere egon ziren eta baliteke garai hartan

euskaldunak egotea udaleko beste herri batzuetan²⁰. Azkenik, Apraizek 1950ean euskara zekien Luiaondoko bizilagun baten berri eman zuen; Gardeazabal abizenekoa zen (Apraiz, 1976: 51), baina edozein izan zitekeen ezagutzaren jatorria.

Herri honetan jaiotako 13 lagun agertzen dira Bilboko erroldan: 6 euskaldun eta 7 erdaldun. Datuak ez dira oso argigarriak; batetik, kopurua eskasegia delako eta, bestetik, oso ezaugarri ezberdineko identitateak direlako. Etorkin gipuzkoarren seme bat, 1845ean jaiotako agure bat, beste biek ziur aski euskara etxetik kanpo ikasiko zuten, guraso atzerritar eta erdaldunak zituzten eta. Dena den, eskura ditugun datuek adierazten dute, herri honetan, familia batzuetan, euskara XIX. mendeko bigarren zatira arte mantendu zela.

Aldi berean, eta lehen esan dugunez, Zuhatzako zenbait etxetan ere badirudi euskarak gehiago iraun zuela; Bilboko erroldan, zuhatzar bik baino ez zekiten euskara. Bata laudioarren semea zen eta besteak emazte euskalduna zuen. Dena den, Aiara osoan lehenago galdu zen euskara, dudarik gabe.

IV. 6. Okondo

Herri hau Luiaondo eta Lezamarekin batera aipatzen zen erdi euskaldun moduan, Duvoisin kapitainaren testuan. Bonaparteren ustez, XIX. mendeko bigarren zatian euskara nagusi zen artean Okondogoiengan, Laudiotik gertuen dauden auzoetan. Velascok 300 euskaldun zeudela esan zuen, 1867ko erroldan agertzen direnen % 29,01 (Barrenengoa, 1988: 28). A. Kanpionek ere 1884an oraindik hitz egiten zela esan zuen (Otsoa de Alda eta González de Zarate, 2002: 152).

Okondoar asko zeuden 1920ko Bilboko erroldan, baina % 9,09 baino ez ziren euskaldunak. Beheko laukian ikusten denez, XIX. mendeko erdialdean gaztelania zen nagusi Okondon eta euskaldunak salbuespenak baino ez ziren. Oso adibide esanguratsua daukagu Okondogoiengako Larrea–Urquijo familian. Erroldan 6 neba-arreba agertzen dira:

---

²⁰ Aipatutako herrian 1864an jaiotako Simona Laburu euskalduna izan zen X. Zalbideren ustez: <https://arsenieg.wordpress.com/2017/11/13/enkarterriko-ustezko-azken-euskaldun-zaharraz/>

Enrique Camino, Laudiokoa, baina Zuhatzatik gertu dagoen Solaun baserrian 1868an jaioa eta bertan bizi izandakoa ere euskalduna izan zen (Iturrate eta Uzquiano, 1979: 292)

bi euskaldun (1865ean eta 1870ean jaioak) eta lau erdaldun (1863, 1868, 1877 eta 1880an jaioak). Baina auzo honetan jaio zirenen artean ere, gehienak ez ziren euskaldunak. Erroldan agertzen den okondoar euskaldun gazteena Okondogoiengan jaio zen 1891. urtean, baina ezin dugu esan euskara bere lehen hizkuntza zen ala ez.

5. laukia: Okondoko etorkin euskaldunak eta erdaldunak Bilbon

ADINA	BAI	EZ	*	GUZTIR A
0-10	0	0	0	0
11-20	0	0	0	0
21-30	1	6	0	7
31-40	1	14	1	16
41-50	3	9	1	13
51-60	2	17	1	20
61-70	0	16	0	16
70<	0	5	0	5

ITURRIA: Bilboko 1920ko udal-errolda

IV. 7. Amurrio

F. Barrenengoa amurriorrek uste zuen Amurrion euskarak Lehenengo Karlistadarekin batera egin zuela atzera, bi testigantza kontuan hartuta. Juan Mateo Zabala fraideak gutun batean esan zuenez, 1820ko apirilean, Baranbio eta Amurrio inguruan ibili zen eskualdeko euskararen ezaugarriak ikertzen. Gainera, Barrenengoa berak, Jesus Galindez eta Jose Madinabeitiari jarraituz, Losako Merindadeko alkateak Amurriokoari bidalitako gutun bat aipatu zuen, zeinetan Losakoek Salbadako herri-larreeta hurrengo batzarrera gaztelania zekiten ordezkariak bidaltzeko eskatu zuten, aurreko batzarrean ezin izan zutelako elkar ulertu amurriorrek eta Losakoek (Barrenengoa, 1988: 25-27).

Oso arraroa iruditzen zaigu amurriorrek euskaldun elebakarrak izendatu izana erdaldunekin harremanak izateko, Aiaraldean gaztelania inoiz baino hedatuago

zegoenean. Gainera, aurreko mendeetan ez zen inoiz horrelakorik gertatu bi komunitateen artean, edo, behintzat, frogarik oraindik ez dugu aurkitu. Madinabeitia izan zen dokumentu hori jaso zuena, eta besteek hark esandakoa errepikatu baino ez zuten egin; gainera, inork ez du datarik edo dokumentua aurkitzeko erreferentziarik ematen. Beraz, zalantzan jartzen dugu lekukotasun hori, balizko dokumentu originala aurkitu arte, behinik behin.

Velasco 1879an argitaratu zuen liburuan, Amurrion 100 euskaldun zeudela adierazi zuen, biztanleen % 8,33. Duvoisin kapitainak eta Bonaparte printzeak ez zuten Amurrio aipatu ere egin, nahiz eta A. Kanpionek oraindik euskaldunak geratzen zirela esan zuen (Otsoa de Alda eta González de Zarate, 2002: 152). Barrenengoak 1951n Bergantza eta Onsoño auzoetan herriko azken euskaldunak bizi zirela idatzi zuen (Barrenengoa, 2007: 10) baina, nahiz eta Amurrio izan, Baranbiotik gertu daude –parrokia honen parte ziren, hain zuzen ere–. Beraz, bi auzo horietako euskara Baranbiokoa da eta horrekin batera galdu zen.

Argi dago Larrinben eta Lezaman baino lehen galdu zela euskara Amurrion. 1920an Bilbon bizi ziren amurriarren % 20 ziren euskaldunak. Kontuan hartu beharreko zifra. Edozein modutan ere, euskaldun horien identitatea aztertuz gero, adin guztietako euskaldunak zirela ikusten dugu; beraz, ez dugu uste hurrengo laukian lehen hizkuntzaren galera islatzen denik, kasu isolatuak baizik.

6. laukia: Amurrioko euskaldunak eta erdaldunak Bilbon

ADINA	BAI	EZ	*	GUZTIR A
0-10	0	1	0	1
11-20	2	4	0	6
21-30	5	23	1	29
31-40	2	19	1	22
41-50	1	14	1	16
51-60	3	13	1	17
61-70	3	6	0	9
70<	0	0	0	0

ITURRIA: Bilboko 1920ko udal-errolda

Hasteko, 4 kasu ez dira fidagarriak: etxe berean apopilo zeuden jornalariak ziren, etxeko guztiak euskaldun gisa sailkatu zituzten eta gainera haien datuak ez daude osorik. Bestalde, Amurrioko beste euskaldun gehienak ez ziren bertakoak, euskaldun batekin ezkontuta zeuden edo familia euskaldunetan zerbitzatzen zuten. Beraz, euskara ez zen haien lehen hizkuntza izango, ez eta herrian bertan ikasitakoa ere. 1856an jaiotako gizon baten kasua da ezaugarri horiek ez zituen bakarra.

IV. 8. Besteak

Zer gertatzen da 1920ko erroldan agertzen diren Aiaraldeko beste euskaldunekin? Litekeena da kasu bereziak izatea; hau da, lekuko euskararekin loturarik ez zutenak. Ez ziren izango galerari aurre egin eta Aiaraldeko euskararen arrasto biziak. Azaldu dugu nola Urduñan, Artziniegan, Menagarain, Arespalditzan eta beste herri batzuetan euskara aspaldi galdua zela. Beraz, hainbat jatorri izan zezakeen hiztunen hizkuntzak; esate baterako, aita edo ama etorkin euskalduna izan zitekeen, ohikoena seme-alabei euskararik ez irakastea bazen ere. Beste kasu batzuetan, arrazoiren batengatik –familia edo herri euskaldun batean zerbitzari aritzea, ogibide liberalak izatea– ikasiko zuten euskara. Euskaldunen identitatea eta ezaugarriak banan-banan aztertuta, faktore horiek azaleratzen dira askotan, baina, hala ere, batzuetan ezin dugu azaldu euskalduntasunaren jatorria. Posiblea al da herrian desagertu eta gero etxean euskara luzaroan mantendu izanaren arrastorik aurkitzea? Kasu batzuetan ezin dugu aukera hori guztiz baztertu, baina ezin dugu ahaztu dauzkagun ia datu guztiek kontrakoa adierazten dutela.

V. Laburrean

Aiaraldeko euskararen galerari buruzko ondorio hauek azpimarratuko genituzke:

- Bertako euskararen transmisioa 1900. urte inguruan bukatu zen Laudion eta Baranbion, eta horiek izan ziren eskualdeko azken herri euskaldunak. Aurreko bi hamarkadetan, gutxitu egin zen euskaldun-kopurua eta nagusitasuna galdu zuen euskarak. Zenbait familia dira galera-prozesuaren isla: seme-alaba zaharrenek euskaraz zekiten, baina gazteenek ez.

- Okondon, Luiaondon, Lezaman eta Astobitzan askoz arinago galdu zen euskara, eta, lehenago, Larrinben, 1840ko hamarkadan ziur aski. Bilboko erroldan agertzen diren euskaldun gehienak zaharrak ziren eta, hala ere, erdaldunak askoz gehiago ziren, batez

ere Okondoren eta Lezamaren kasuetan. Beraz, Duvoisin Kapitainak herri hauek erdi euskaldunak zirela esan zuenean, oraindik euskaldunak bazeudela, baina jada ez zela erabiltzen esan nahi zuen. Hala ere, Astobitza inguruko etxe batzuetan 1860an oraindik euskara mantentzen zen eguneroko hizkuntza moduan.

- Lehenengo Karlistadaren eragina ikaragarria izan zen eskualdean (Merino Zulueta, 2017). Barrenengoaren ustez, soldaduen joan-etorriek eragin zuten euskararen galera Amurrion. Ikusi dugunez, lehen aipatu ditugun herrietan, 1840tik aurrera, behintzat, gaztelania zen nagusi. Litekeena da Amurrion Karlistada baino lehen ere euskarak atzera egitea, Errege Bide ondoan, bederen.

. Erroldan agertzen diren Urduñako, Artziniegako eta askoz lehenago euskara galdu zen herrietako euskaldunak ez ziren izango Aiaraldeko euskararen azken aztarnak; gero ikasitakoa izango zen. Familia bereko kideak etxe ezberdinetan topatu ditugu eta, kasu askotan, batek bakarrik zekiela euskaraz ikusi dugu; ez gurasoek, ez eta anai-arrebek ere. Horrelako datuek gure hipotesia berresten dute: ziur aski, euskara etxetik kanpo, era ezberdinetan, ikastea uste izan duguna baino ohikoagoa izango zen.

VI. Zergatik?

Galera-prozesua aztertzen saiatu gara dokumentazio historikoak utzitako testigantza gutxiren bidez. Artziniega aldean, euskara eta gaztelania luzaroan elkarren ondoan bizi ostean, XVIII. mendean gaztelaniak aurrera egin zuen ekialderantz eta iparralderantz. Baliteke herri, auzo, etxe eta familia batzuetan gehiago irautea. Errealitatea uste izan duguna baino konplexuagoa izango zen.

Laudion eta Baranbion, XX. mendea hasi bezain laster “desagertu” zen bertako euskara; belaunaldiz belaunaldiko transmisioa eten egin zen eta gaztelania nagusitu zen arlo guztietan; bilakaera horretan, 20ko hamarkadan ia ez zen etxetik kanpo erabiltzen.

Baina oraindik ez dugu tutik ere esan galeraren arrazoiez. Araban ere XVIII. mendean zehar atzerakada handia egin zuen euskarak, eta pentsatzekoa da arrazoiak ez zirela oso desberdinak izango Aiaraldean. Lehenengo eta behin, gaztelania jakitea ezinbestekoa zen erreinuko administrazioko edozein arlotan lan egiteko, armadan karrera egiteko, merkataritzan arrakasta izateko, Ameriketara nabarmentzeko eta abarretarako. Horregatik, batez ere gaztelania ikastera joaten ziren eskolara, baina ama-hizkuntza baztertu gabe.

XVIII. mendean, ugaldur egin ziren eskolak Araban, eta askotan debekatuta eta zigortuta zegoen euskaraz hitz egitea. Hala ere, kontuan hartu behar dugu Probintziak eta herriek kudeatzen zituztela eskolak; gainera, onartuta zegoen gaztelaniaren posizio menderatzailea, gaztelania jakitea mesedegarria zelakoan etxetik kanpo bizimodua bilatzeko, eta testuinguru horretan, gurasoek euskaraz egiten jarraituko zuten eta seme-alabek gaztelaniaz hitz egingo zuten. Bestalde, errege-bideak eta hiribilduek oso eragin handia izango zuten euskararen galeran (Ulibarri, 2015: 101).

Baina Aiaraldean bertan ere, herri batzuk luzaroan mantendu ziren euskaldun eta beste batzuk berehala erdaldundu ziren. Horregatik uste dugu hizkuntzaren galeran beste faktore batzuek ere izango zutela eragina. X. Erizeren ustez, euskararen galera hizkuntza-komunitatea puskatzen denean gertatzen da: konfiantza galdu eta euskararen baloreei muzin eginez, erreferentzia-mundu kontzeptualtzat erdararena hartu eta gaztelaniaren aldeko apostua egiten denean (Erize, 1999: 391). Erdal hizkuntza-komunitatearen presioa handia izan zen maila askotan eta are handiagoa izango zen Aiaraldean, aspalditik baitzen bi hizkuntzen lurraldeen arteko muga. Erabakigarria izan zen gaztelaniaren hurbiltasuna, eta horregatik izan ziren Audio eta Baranbio azken herri euskaldunak, Bizkaitik gertuen daudenak direlako.

VII. Bibliografia

-Aizpuru Murua, M., Zarraga Sangroniz, K. (2011): "Hizkuntzaren eremuak. Bilboko euskaldunak 1920. urtean", *Bidebarrieta*, 22, 115-133

-Apraiz Buesa, O. (1976): *El vascuence en Vitoria y Álava en la última centuria (1850 – 1950)*. Consejo de Cultura de la Diputación Foral de Álava, Vitoria-Gasteiz

-Barrenengoa Arberas, F. (1988): *Onomástica de la Tierra de Ayala. Tomo I*. Diputación Foral de Álava, Vitoria-Gasteiz

-Barrenengoa Arberas, F. (2007): "Un paseo por Amurrio", *Aztarna*, 34, 6-13

-Danbaratz, J. B. (1931): "Correspondance du Capitain Duvoisin", *RIEV*, 22, 45-46

-Díaz Noci, J. (1990): “El periodismo alavés en lengua vasca: una aproximación histórica (1888-1936)”, *Sancho el Sabio: Revista de cultura e investigación vasca*, 6, 393-420

-Erize Etxegarai, X. (1997): *Soziolinguistika historikoa eta hizkuntza gutxituen bizitza. Nafarroako euskararen historia soziolinguistikoa (1836-1939)*. Tesis doktora, UPV-EHU

-Erize Etxegarai, X. (1999): “Sociolingüística histórica: vida histórica de la lengua vasca en Navarra (1863-1936)”, *Revista española de lingüística*, 29 (2), 379-402

-Galíndez, J. (1957) : *La Tierra de Ayala y su Fuero*. Ekin, Buenos Aires

-Ibisate Lozares, Á (2001): “El euskera en Álava a fines del siglo XVIII. Un artículo de Don José Miguel de Barandiarán de 1926. Anotaciones actuales sobre el documento publicado”, *Euskera*, 783-806

-Ibisate Lozares, Á (2009): “Sucedió en Altube un día de 1836: el moribundo, el cura, el intérprete y la casera”, *Avnia*, 27, 40-64

-Iturrate, J. (1987): “Ultima confesion y testamento con interprete de euskera-castellano”, *Ventanal*, nº 103

-Iturrate, J. y Uzquiano, R. (1979): “Datos para la historia del euskera en Luyando, Ayala”, *Sancho el Sabio*, nº 23, 270-292

-Knorr, H. (1998): *Lo que hay que saber sobre la lengua vasca en Alava*. Fundación Caja Vital, Vitoria-Gasteiz

-Knorr, H. (2008): “Arabako euskara XIX. mendearen hastean. Prestameroren argibidea Humboldt-en ondarean”, *Joan Haritschelhar-i omenaldia*, Euskaltzaindia, Bilbo, 347-366

-Lekuona, M. (1934 [1984]): “Alargun baten edesti tristea”. *Idaz-lan guztiak. Euskeralajia M. Lekuona*. Kardaberaz, Tolosa, 319-329

-Lekuona, M. (1935 (1984): “Euskadiko Izkuntza-mapa”. *Idaz-lan guztiak. Euskerazaintza*, Tolosa, VIII, 330-342.

- Merino Zulueta, A. (2017): *15 años. Las guerras del siglo XIX en el Alto Nervión*. Amurrio
- Muguruza, F. (2005): “Koipetsu, el capricho de las brujas”, *Avnia*, 10, 23-38
- Otsoa de Alda, J. y Breñas González de Zarate, E. (2002): *Antecedentes del euskera en Álava*, GEU Elkartea, Vitoria-Gasteiz
- Peterson, D. (2017): “Angulo y Ayala en los siglos IX y XI: topografía, toponimia y estratigrafía diplomática”, *Sancho el Sabio*, 40, 127-150
- Ros, A. (2011): “Nerbioi Goieneko euskararako material gehiago: XVII. mende amaierako Urduñako berba zerrenda bat”, *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*, 41:1, 387-402
- Ulibarri Orueta, K. (2015): *Dotrinazko Sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. Doktorego tesia, Gasteiz
- Urkijo, N. (2010): *Zenbait apunte Laudioko euskaraz*. UEU, Laudio
- Velasco, L. (1879): *Los euskaros en Alava, Guipuzcoa y Vizcaya*. Imprenta de Oliveres, Barcelona
- Zuazo, K. (1999): *Arabarrak Euskararen Herrian*. Arabera, Vitoria-Gasteiz